

Marta Śmigła

STAN I PERSPEKTYWY ROZWOJU RYNKU MLEKA W UNII EUROPEJSKIEJ W ŚWIETLE ZNIESIENIA KWOT MLECZNYCH

THE CONDITION AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT OF MILK MARKET IN THE EUROPEAN UNION IN THE LIGHT OF ABOLITION OF THE MILK QUOTA SYSTEM

Katedra Makroekonomii i Gospodarki Żywnościowej, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu
al. Niepodległości 10, 61-875 Poznań, e-mail: marta.smigla@ue.poznan

Summary. The purpose of this paper is to evaluate the position and operation of the Polish milk market on the background of the situation in the European Union and to present possible development trends and forecast scenarios for the future of the EU and world dairy market. It began by trying to assess the current situation, pointing out the strengths and weakness of the Polish dairy sector in comparison to the more advanced dairy in EU-15 countries. Then, it presented the possible directions of development of the EU market and its prospects till 2014. These scenarios were compared with the world market development forecast till 2020 in order to determine the position and opportunities of the EU dairy in the context of elimination of milk quotas in 2015. Considerations were completed with an attempt to assess the functioning of Polish dairy sector on the Community arena using SWOT analysis, in which the Polish dairy was confronted with dairy of the EU-15 countries, focusing in particular on the opportunities and risks of development of these sectors.

Słowa kluczowe: analiza SWOT, kwotowanie produkcji mleka, rynek mleka, WPR.
Key words: SWOT analysis of milk production quotas, market milk, CAP.

WSTĘP

Przyszłość sektora mleczarskiego Unii Europejskiej jest przedmiotem szczególnego zainteresowania uczestników dyskusji prowadzonych na forach Wspólnoty. Według Świeżawskiej (2010) kształt sektora został w znacznym stopniu określony i potwierdzony kierunkiem reform wspólnej polityki rolnej zmierzających do liberalizacji rynków rolnych które mają być pozbawione systemu kwotowania produkcji mleka, otwarte i bardziej konkurencyjne. W październiku 2009 r. powołano Grupę Ekspertów Wysokiego Szczebla ds. Mleka, aby określić potrzebne możliwe rozwiązania krótko-, średnio- i długoterminowe, mające na celu ustabilizowanie kryzysowej sytuacji na rynku mleka w 2009 r. (Świeżawska 2010) oraz utrzymanie tej stabilizacji, a także przystosowanie sektora mleczarskiego UE do okresu po wygaśnięciu kwot mlecznych w 2015 r. (Mierzwa 2009). Zaproponowane rozwiązania obejmowały obszary związane między innymi z wypracowaniem odpowiednich środków reakcji na wypadek kryzysu, z zapewnieniem stabilności cen, poprawą relacji między poszczególnymi uczestnikami marketingowego łańcucha mleka, ze zwiększeniem jego przejrzystości, z umocnieniem siły przetargowej, ze zwiększeniem roli mechanizmów rynkowych i możliwości rozwoju na rynku mleczarskim transakcji terminowych, z zagadnieniami jakości i oznakowania oraz badań i innowacji w sektorze mleczarskim.

Podsumowaniem pracy Grupy Ekspertów Wysokiego Szczebla ds. Mleka była zorganizowana w Brukseli 26 marca 2010 roku konferencja pt. „What future for milk?”, podczas której (z udziałem Komisji Europejskiej, organizacji mleczarskich i innych środowisk związanych z sektorem mleczarskim UE), zdecydowano, że jednym z podstawowych zadań polityki regulującej sektor mleczarskich w UE jest zapewnienie bardziej przejrzystego i równego podziału wartości dodanej pomiędzy uczestników rynku mleczarskiego. Stwierdzono, że należy zapewnić odpowiednią konkurencyjność, wspomagając ją siatką bezpieczeństwa utworzoną z pozakwotowych instrumentów wsparcia o uproszczonej i zmodernizowanej strukturze. Podkreślono duże znaczenie dopłat bezpośrednich, istotną rolę relacji kontraktowych między producentami a przetwórcami oraz potrzebę umocnienia siły przetargowej producentów mleka na poziomie kolektywnym (Council of the European Union..., <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/10/st11/st11935.en10.pdf>, dostęp dn. 26.04.2011 r.).

KIERUNKI ROZWOJU RYNKU MLEKA NA ŚWIECIE I W EUROPIE

Mimo że reforma wspólnej polityki rolnej (WPR) z 2004 r. doprowadziła do zmniejszenia wsparcia rynkowego dla sektora mleczarskiego o ponad 70%, utrzymano niemal wszystkie instrumenty regulujące rynek, ograniczając znacznie ich zakres (por. Rozporządzenie Rady (WE) nr 1234/2007 z dnia 22 października 2007 r. ustanawiające wspólną organizację rynków rolnych oraz przepisy szczegółowe dotyczące niektórych produktów rolnych (rozporządzenie o jednolitej wspólnej organizacji rynku). Należy tu podkreślić – że niezależnie od ich podstawy prawnej – stawki subwencji eksportowych oraz dopłat do przerobu tłuszczu mlecznego i wykorzystania białka mlecznego na pasze, a także do produkcji kazeiny zostały zmniejszone do zera (Rynek Mleka 2009, 2010). Proponuje się wprowadzenie wyłącznie procedury przetargowej do zakupów interwencyjnych. Zaplanowano, że do roku 2013 kwoty mleczne będą stopniowo zwiększane – o 1% rocznie, by umożliwić producentom i przetwórcom mleka przygotowanie się do liberalizacji rynku mleka w 2015 r. i planowanego wówczas zniesienia systemu kwot.

Rolnicy w większości krajów członkowskich oczekują ich utrzymania, traktując je jako gwarancję uzyskiwania wysokich cen skupu (Siekierski 2008). Według Seremak-Bulge (2009) jednak liberalizacja rynku mleka może spowodować, że kraje o korzystnych warunkach przyrodniczych będą oferować przetwory mleczne po konkurencyjnych cenach, co – pod warunkiem przyspieszenia koncentracji chowu bydła i dalszej konsolidacji w przetwórstwie – może okazać się dużą szansą dla polskiego mleczarstwa (Seremak-Bulge 2009).

W latach 2004–2009 w Polsce liczba gospodarstw mleczarskich zmniejszyła się o 30%, a średnia wielkość stada krów w gospodarstwie zwiększyła się z 4 do 4,5 krowy. Średnio w 2009 r. polski producent mleka miał 10 krów mlecznych i dostarczał 43 t mleka do przetwórstwa, podczas gdy w 2004 r. miał zaledwie 6 krów i przekazywał tylko 27 t mleka (Czakowska i Sass 2009). Należy jednak podkreślić, że nadal, w porównaniu z krajami specjalizującymi się w produkcji mleka w UE, struktura polskiej produkcji jest bardzo rozdrobniona. Wciąż funkcjonuje wiele gospodarstw posiadających 1–2 krowy, które produkują mleko na własne potrzeby. W odróżnieniu od głównych konkurentów z UE-15, polska produkcja charakteryzuje się niską towarowością, oscylującą wokół 80%, a dostawy mleka wynoszą niespełna 75% produkcji, podczas gdy w państwach UE-15 udział skupu w produkcji stanowi 90–95%. Malejącą liczbę krów kompensu-

je się ich wzrastającą wydajnością, co pozwala na utrzymanie produkcji na poziomie 12 mln t. Wzrost produkcji mleka musi być poparty warunkami rynkowymi, takimi jak: zwiększenie popytu na rynku krajowym lub/i korzystna koniunktura na rynku zagranicznym. Większy popyt implikuje wyższe ceny i większy dopływ kapitału do producenta, co w konsekwencji pozwoli na zwiększenie rentowności produkcji.

Polskie mleczarstwo ma za sobą proces gruntownej restrukturyzacji, obejmującej przekształcenia własnościowe, koncentrację przetwórstwa i modernizację produkcji. Jednocześnie miała miejsce konsolidacja kapitału i struktur podmiotowych w sektorze spółdzielczym, co spowodowało znaczne ograniczenie liczby funkcjonujących na rynku spółdzielni. Znacznie zmniejszyła się liczba przedsiębiorstw, przy jednoczesnym wzroście ilości mleka przetwarzanego przez pojedynczą firmę. Należy jednak podkreślić, że polskie mleczarstwo wciąż charakteryzuje się dużo niższą wydajnością i efektywnością produkcji, co wynika z niepełnego wykorzystania istniejącej mocy przerobowych.

Przeciętna firma polska przetwarza nadal prawie trzykrotnie mniej mleka niż średnie przedsiębiorstwo niemieckie, czego konsekwencją jest niższa efektywność i wydajność pracy oraz zaangażowanego kapitału trwałego. W tym kontekście zwiększenie efektywności przetwórstwa wymaga dalszej konsolidacji sektora, która może przyczynić się do redukcji kosztów stałych i zwiększenia konkurencyjności przedsiębiorstw na rynku międzynarodowym. Należy pamiętać, że małe i średnie firmy również mają do odegrania istotną rolę na rynku krajowym, a w szczególności na rynkach lokalnych, gdzie przyczyniają się do wzrostu konkurencji korzystnej z punktu widzenia konsumentów (Seremak-Bulge 2003).

Strategia rozwoju rynku mleka zakłada zwiększenie popytu na rynku krajowym poprzez budowę stabilnej bazy surowcowej o strukturze zbliżonej do struktury w krajach UE i o największej koncentracji produkcji. Postuluje się konieczność zwiększania wydajności pracy zarówno w produkcji surowca, jak i w przemyśle oraz działania na większą skalę i obniżania kosztów przetwórstwa. Zwrócono uwagę na potrzebę budowy silnych marek w przypadku producentów o wysokiej wartości dodanej oraz budowania świadomości marek na rynku polskim. Postulowano potrzebę poszukiwania nisz na rynku krajowym, przy jednoczesnym poszukiwaniu aliansów strategicznych z firmami zagranicznymi w celu dywersyfikacji kanałów zbytu.

Ważnym punktem strategii są kampanie społeczne zwiększające świadomość picia mleka i spożywania produktów mleczarskich przez dzieci i młodzież, a także rozwój produktów wysoko przetworzonych, przy zmniejszającym się udziale kosztów surowca, oraz specjalizacja produkcyjna. Zwrócono również uwagę na konieczność rozwoju eksportu specjalnych produktów towarowych pod własną marką, co ma umożliwić uzyskanie dostępu do nowoczesnych kanałów dystrybucji. Po raz pierwszy w strategii rozwojowej polskiego rynku mleka pojawiły się postulaty mówiące o konieczności tworzenia własnych ośrodków badań i rozwoju (Sałacki 2010), co można uważać za milowy krok w rozwoju polskiego mleczarstwa.

PERSPEKTYWY ŚWIATOWEGO RYNKU MLEKA NA LATA 2010–2016¹

Zgodnie z tezą Sznajdera (1999) mleczarstwo uznaje się za niezwykle dynamiczną dziedzinę działalności człowieka, podlegającą nieustannym przemianom. Istnieje co naj-

¹ Economic analysis and market forecasts; Prospects for agricultural markets and income 2007–2014, <http://ec.europa.eu/agriculture/publi/caprep/prospects2007a/indexen.htm>, access: 15.07.2013.

mniej 7 czynników globalnych, które determinując procesy zmian, decydują o kształcie światowego mleczarstwa. Spośród nich należy wyróżnić konieczność rozwoju mleczarstwa na świecie. Analiza globalnego popytu wykazuje, że mleczarstwo światowe wciąż nie osiągnęło maksymalnego poziomu produkcji. Ogromny wpływ na kształt globalnego mleczarstwa wywiera bieda jako podstawowa bariera w rozwoju przemysłu mleczarskiego. W jej wyniku realny światowy popyt jest zdecydowanie mniejszy od potencjalnego. Problem stwarza również dwubiegunowość mleczarstwa wyrażająca się w konflikcie interesów ekstensywnej produkcji i intensywnego przetwórstwa mleka, warunkującego jego opłacalność. Innymi czynnikami determinującymi zmiany na rynku światowym są wzrost konkurencji na rynkach światowych, wzrastające znaczenie korzyści skali, dywersyfikacja produktów i dyktatura sieci supermarketów, umacniająca tendencje do koncentracji przemysłu mleczarskiego wywierająca nacisk na jakość, terminowość dostaw i promocję.

Według danych Komisji Wspólnot Europejskich światowa produkcja mleka nieustannie wzrasta. Przewiduje się, że w najbliższych latach tendencja ta nie ulegnie zmianie. Od 1998 r. zwiększa się ona w ilości co najmniej 10 mln t rocznie, przy czym prognozuje się, że ta tendencja powinna utrzymać się co najmniej do 2016 r. Zaledwie 7% światowej produkcji mleka wykorzystuje się na rynku światowym do produkcji przetworów mlecznych. Większość produkowanego na świecie mleka spożywana jest w regionach produkcji w formie mleka płynnego. Przetwory mleczne w światowym obrocie to produkty nadające się do przechowywania przez pewien czas: mleko w proszku (zarówno OMP, jak i PMP), masło i sery. Unia Europejska wywozi do krajów trzecich również tylko stosunkowo niewielką część swojej produkcji (9% suchej masy mlecznej w 2006 r.), przy czym import przetworów mlecznych jest niewielki (1% suchej masy mlecznej) ze względu na wysokie cła przywozowe.

Według danych Food and Agricultural Policy Research Institute (FAPRI) (World Livestock... dostęp dn. 15.07.2013 r.) udział wspólnotowego przemysłu mleczarskiego w obrocie światowym będzie malał. Wielkość tego spadku może wydawać się zadziwiająco duża, należy jednak wziąć pod uwagę to, że znaczny wpływ na to miało rozszerzenie granic Unii, a więc powiększenie unijnego rynku wewnętrznego o głównych partnerów handlowych. Pozytywne wydaje się stopniowe wyhamowywanie tego spadku i prognozowana silna pozycja UE na arenie międzynarodowej w handlu niemal wszystkimi eksportowanymi produktami mlecznymi.

Tabela 1. Przewidywane w latach 2006–2016 zmiany na rynku światowym

Wyszczególnienie	Prognozowana cena na 2016 r. (USD/t)	Różnica cen (lata 1996–2006 i 2006–2016)	Produkcja i spożycie (roczny wzrost)	Obrót handlowy (roczny wzrost)
Masło	2200	+24%	+2–2,3%	+2%
Cheddar	3000	+38%	+1.3–1,8%	+2,5%
Odtuszczone mleko w proszku (OMP)	2600	+40%	+0.7–1,8%	+0,5–3%
Pełne mleko w proszku (PMP)	2500	+35%	+2%	+1,7%

Źródło: Komisja Wspólnot Europejskich... dostęp dn. 15.07.2013 r.

Według prognoz średnie ceny przetworów mlecznych na rynkach światowych znacznie wzrosną w najbliższym dziesięcioleciu, w porównaniu z poprzednią dekadą (por. tab. 1). Największego (40-procentowego) wzrostu cen oczekuje się w przypadku odtłuszczonego mleka w proszku, najmniejszego (24%) natomiast – w przypadku masła, co ma ścisły związek z prognozowanym zmniejszeniem jego spożycia w Unii Europejskiej i w związku z tym ze spadkiem popytu na rynku wewnętrznym. FAPRI i OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) przewidują, że światowa produkcja i spożycie przetworów mlecznych w najbliższych latach będą się zwiększać w umiarkowanym tempie. Perspektywy dla światowego rynku przetworów mlecznych są więc bardzo korzystne, w szczególności w przypadku serów jako produktów o względnie długim terminie przydatności do spożycia. Niezależnie od wzrostu popytu globalnego, scenariusz podstawowy Komisji Europejskiej zakłada zmniejszenie wspólnotowego eksportu sera ze względu na obecne ograniczenia systemu kwot mlecznych, uniemożliwiającego zwiększanie produkcji mleka oraz z powodu wzrostu popytu wewnętrznego w Unii spowodowanego poprawą sytuacji materialnej obywateli nowych państw członkowskich.

Według analiz ekspertów OECD oraz FAO produkcja mleka na świecie do 2020 r. wzrośnie o ponad 19%, w odniesieniu do roku 2011, głównie dzięki rosnącemu zainteresowaniu produktami mleczarskimi na rynkach azjatyckich. Oznacza to, że produkcja mleka na świecie powinna się zwiększyć w latach 2011–2020 o niemal 140 mln t – z 715 mln t do prawie 853 mln t. Nabiał staje się coraz popularniejszy w tzw. krajach rozwijających się ze względu na poprawę sytuacji materialnej tamtejszej ludności, która pozwoliła na zmianę modelu konsumpcji. Według analityków pogłowie krów mlecznych będzie rosło w sposób ograniczony m.in. z powodu niedostatku wody w wielu regionach. Dlatego wzrostu produkcji mleka będzie uzależniony od zwiększenia wydajności krów, która jest bardzo zróżnicowana w różnych regionach świata.

Analitycy uważają, że prawie 80% dodatkowej produkcji mleka przypadnie na kraje spoza OECD, w związku z czym ich udział w ogólnej produkcji mleka ma wzrosnąć do 60%. Największy na to wpływ będzie miał dynamiczny wzrost produkcji do 2020 r. w krajach azjatyckich – o ponad 35% w Chinach, o ponad 32% w Pakistanie oraz o ponad 30% w Indiach. Jeśli chodzi o Amerykę Południową, uważaną przez ekspertów za potencjalnie istotną strefę dużej produkcji taniego mleka, podaż mleka w Argentynie ma wzrosnąć o prawie 30%, a w Brazylii – o ponad 16%. Udział państw rozwiniętych w globalnej produkcji mleka będzie natomiast systematycznie malał. Unia Europejska, według prognoz, pozostanie jednak największym producentem mleka wśród krajów rozwiniętych (należących do OECD), ale mimo zniesienia kwot mlecznych tempo wzrostu ma być niewielkie – zaledwie ok. 3-procentowe do 2020 r. Produkcja mleka w Rosji ma wzrosnąć o ponad 12%, a na Ukrainie – o ponad 16%, ale szacunki te nie są pewne. Ciekawe przypadki stanowią Nowa Zelandia, Australia i Stany Zjednoczone, gdzie do 2020 r. produkcja mleka ma się zwiększyć odpowiednio o prawie 26, 11 i 13,5%, prawdopodobnie przy jednoczesnym spadku pogłowia bydła.

PERSPEKTYWY ROZWOJU UNIJNEGO RYNKU MLEKA DO 2014 ROKU

Eksperci Unii Europejskiej przewidują, że do 2014 r. produkcja mleka we Wspólnocie pozostanie raczej na stosunkowo stabilnym poziomie (tab. 2). Może ulec jedynie nieznacz-

nemu wzrostowi w krótkiej perspektywie w odpowiedzi na wyższe ceny mleka. Po 2009 r. jednakże całkowita produkcja mleka w UE stopniowo się zmniejsza na skutek stałego spadku produkcji na własne potrzeby, szczególnie w „nowych” państwach członkowskich.

Tabela 2. Prognoza unijnego rynku mleka na lata 2007–2013

Wyszczególnienie	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Produkcja (mln t)	148,4	148,5	148,7	148,6	148,5	148,4	148,3
w tym UE-15	120,1	120,4	120,7	120,7	120,7	120,7	120,7
UE-10	22,2	22,1	22,0	22,0	21,9	21,8	21,7
UE 2	6,1	6,1	6,0	5,9	5,9	5,9	5,9
Skup (mln t)	134,3	135,1	135,8	136,1	136,3	136,4	136,6
Skup (% produkcji)	90,5	91,0	91,3	91,6	91,8	91,9	92,1
Zawartość tłuszczu (%)	4,02	4,02	4,02	4,02	4,03	4,03	4,03
Zawartość białka (%)	3,36	3,37	3,37	3,37	3,37	3,37	3,38
Udój (kg na krowę)	6212	6339	6420	6490	6553	6617	6680
w tym UE-15	6813	6924	6994	7029	7064	7101	7137
UE-10	5131	5288	5447	5630	5780	5932	6090
UE-2	3145	3245	3215	3259	3310	3363	3414
Krowy mleczne (mln)	23,9	23,4	23,2	22,9	22,7	22,4	22,2
w tym UE-15	17,6	17,4	17,3	17,2	17,1	17,0	16,9
UE-10	4,3	4,2	4,0	3,9	3,8	3,7	3,6
UE-2	1,9	1,9	1,9	1,8	1,8	1,8	1,7

Źródło: Prospects for agricultural markets..., access 27.04.2011.

Ilość mleka dostarczanego przetwórcom powinna natomiast wzrosnąć, głównie ze względu na przejście od sprzedaży bezpośredniej do dostaw z UE-10 w państwach członkowskich. Rosnąć ma sukcesywnie również wydajność krów mierzona średnim udojem, którego wartość powinna wzrastać najszybciej w „nowych” krajach członkowskich. Siłą napędową produkcji mleka w UE jest wielkość spożycia świeżych przetworów mlecznych. Z jednej strony ma zmniejszyć się spożycie mleka spożywczego, a z drugiej strony zgodnie z oczekiwaniami, powinno zwiększyć się spożycie przetworów z mleka fermentowanego. Przewiduje się, że całkowite spożycie mleka będzie rosło nadal w tempie 0,5 % rocznie, co odpowiada 0,25 mln t w ekwiwalencie mleka. Oznacza to dodatkowe spożycie mleka na poziomie 1,75 mln t w 2014 r., w stosunku do roku 2006.

Oczekuje się, że wielkość spożycia serów pozostanie, oprócz wielkości spożycia świeżych produktów mlecznych drugą główną siłą napędową produkcji mleka w UE. Według prognoz w latach 2007–2014 zostanie wyprodukowanych dodatkowo 679 000 t sera (tab. 3). Spożycie serów powinno wzrosnąć o 771 000 t, przy czym ma być to wzrost bardzo szybki (aż o 35%) w nowych państwach członkowskich ze względu na poprawę sytuacji finansowej ich obywateli. W UE-15 wzrost ten (wynoszący 5%) powinien zmieniać się w znacznie wolniejszym tempie. Oczekuje się, że import serów w nieznacznym stopniu wzrośnie, natomiast wspólnotowy eksport serów będzie malał przez cały okres prognozy.

Według prognozy, pomimo nieznacznego wzrostu w ostatnich latach, w dalszym ciągu będzie się zmniejszać spożycie masła (tab. 3). Oczekuje się szybkiego zmniejszenia produkcji masła na skutek większego wykorzystania tłuszczów mlecznych do produkcji sera

oraz niższej zawartości tłuszczu w mleku surowym, co oznacza, że jego eksport będzie stopniowo ograniczany. Spożycie masła zmniejszy się zarówno w starych, jak i w nowych krajach Unii Europejskiej, a jedynymi krajami, w których będzie ono rosło, są Bułgaria i Rumunia (UE-2 – tab. 3). Przewiduje się, że w 2014 r. Unia Europejska może stać się importem masła netto. Zapasy interwencyjne zatem nie powinny pojawić się już ponownie (Sprawozdanie Komisji dla Rady 2007).

Tabela 3. Prognoza rynku serów w Unii Europejskiej na lata 2010–2013

Wyszczególnienie	2010		2011		2012		2013	
	sery	masło	sery	masło	sery	masło	sery	masło
Produkcja	9466	2017	9551	2004	9628	1991	9696	1979
w tym UE-15	8001	1759	8060	1748	8112	1739	8158	1730
UE-10	1267	238	1296	238	1322	235	1345	234
UE-2	197	20	196	18	194	17	192	16
Import	108	77	110	77	112	77	114	77
Eksport	601	104	601	101	592	92	578	85
Spożycie ogółem	8974	1990	9061	1980	9148	1975	9232	1972
Spożycie na 1 mieszkańca	18,1	4,02	18,3	4,00	18,4	3,98	18,6	3,97
w tym UE-15	19,3	4,45	19,4	3,42	19,4	4,39	19,5	4,37
UE-10	16,0	2,86	16,3	2,83	16,7	2,83	17,1	2,86
UE-2	8,1	1,20	8,7	1,25	9,4	1,30	10,2	1,36

Źródło: Prospects for Agricultural Markets, access 15.07.2013.

Istnieją przewidywania, dotyczące zmniejszania się produkcji odtłuszczonego mleka w proszku w okresie prognozy, ze względu na wykorzystywanie większej ilości białek do produkcji sera i produktów świeżych. W związku z oczekiwanym spadkiem produkcji i stabilizacją spożycia należy się spodziewać zmniejszenia eksportu. Mimo ogromnego zmniejszenia eksportu Unia Europejska do 2014 r. wciąż pozostanie eksporterem netto OMP. Nie należy oczekiwać, że znów pojawią się zapasy interwencyjne OMP. W przeciwieństwie do innych przetworów mlecznych pełne mleko w proszku produkowane jest głównie na rynki krajów trzecich. Dostawcy PMP na rynkach światowych są jednak bardziej konkurencyjni niż dostawcy unijni, co według prognoz przyczyni się do stopniowego ograniczenia unijnej produkcji PMP oraz do zmniejszenia eksportu, przy niezmiennym poziomie spożycia.

Reasumując, według prognozy w 2014 r. potrzebna będzie dodatkowa ilość mleka – na poziomie 1,75 mln t w celu zaspokojenia rosnącego spożycia świeżych przetworów mlecznych, produkowanych głównie z mleka sfermentowanego, oraz na poziomie 6,2 mln t w celu zaspokojenia rosnącego spożycia serów. Spożycie OMP i PMP ma utrzymywać się na stabilnym poziomie, co oznacza, że potrzeba będzie ok. 8 mln t mleka w celu zaspokojenia zwiększającego się popytu wewnętrznego. Z poniższych szacunków wynika, że perspektywy rynkowe dla wspólnotowego sektora mleczarskiego wydają się bardzo korzystne. Zagrożeniem mogą być gwałtownie rosnące koszty produkcji (wzrosły pensje, koszty energii, mechanizacji, materiałów budowlanych), które dotknęły również producentów mleka i skutecznie odstraszyły młodych, skorych do inwestycji, producentów próbujących wejść na rynek. Jednak, przy założeniu rozwoju strukturalnego i racjonalizacji produkcji, odnotowany

w ostatnich latach wzrost cen mleka i jego przetworów umożliwił kompensację rosnących kosztów i pozwala na zachowanie optymizmu dotyczącego przyszłości (Lehtonen 2008).

W celu skompensowania spadku dochodów rolniczych z tytułu spadku cen kwoty mleczne zostały w 2008 r. zwiększone o 2%, a od 2010 r. aż do 2013 r. mają być co roku zwiększane o 1%. Zgodnie z propozycjami Komisji kwoty mleczne dla każdego kraju członkowskiego będą powiększone w latach 2008–2014 o 7,5%. W całej Unii (UE-27) kwoty mleczne zostaną zwiększone w okresie prognozy z ponad 143 do około 154 mln t, w tym w Polsce – z 9,4 do ponad 10 mln t. Niezmieniony pozostanie natomiast sposób rozliczania wykorzystania kwot mlecznych oraz wysokości kar za ich przekroczenie i zasady ich naliczania (Seremak-Bulge 2008). Z raportu Komisji Europejskiej „Prospects for Agricultural Markets and Income in the European Union 2008–2015” wynika, że produkcja mleka do 2015 r. będzie stopniowo wzrastać, lecz utrzyma się poniżej poziomu kwot mlecznych. Całkowita likwidacja kwot, planowana na 1 kwietnia 2015 r., może znacząco dla unijnych producentów mleka wzrost produkcji w zależności od popytu na rozwijających się rynkach azjatyckich i kontaktów handlowych z Rosją, która jako jedno z nielicznych państw europejskich charakteryzuje się niedoborowym rynkiem mleka i produktów mleczarskich.

SEKTOR MLECZARSKI W UNII EUROPEJSKIEJ I POLSCE PO 2004 ROKU NA PODSTAWIE ANALIZY SWOT

W celu porównania sektora mleczarskiego bardziej rozwiniętych „starych” krajów Unii Europejskiej z mleczarstwem polskim zastosowano analizę SWOT (tab. 4), której celem jest w klarowny i zrozumiały sposób pokazać różnice oraz podobieństwa mocnych stron, słabości, szans oraz zagrożeń dotyczących sektora mleczarskiego w krajach UE-15 i w Polsce. Analiza wykazała, że do mocnych stron, zarówno w krajach UE-15, jak i w Polsce, można zaliczyć bogatą ofertę dobrych jakościowo zróżnicowanych produktów, przy czym w przypadku Polski dodatkową wartość stanowi wysoka jakość ekologiczna, głównie ze względu na rentę zacoferania.

Największym atutem polskiego mleczarstwa są względnie niskie ceny dobrej jakości przetworów mlecznych (tab. 4). Okazuje się, że ceny prawie wszystkich przetworów mlecznych w Polsce są niższe niż we wszystkich „starych” krajach członkowskich, także w niektórych „nowych”, np. w Czechach, na Węgrzech, czy w Słowenii². Za podstawę owych niższych cen artykułów mlecznych w Polsce należy uznać niskie ceny surowca, które mają swoje źródło w niższych o około 15–30%, niż w krajach UE-15, kosztach produkcji oraz niższych kosztach handlowych. Jednak różnice te maleją sukcesywnie z upływem czasu, poprawą jakości produkowanego mleka, a także w związku z mechanizmem wyrównywania cen w całej Unii (Seremak-Bulge 2003). Przyczyny niskich kosztów produkcji mleka w Polsce szukać należy przede wszystkim w jej ekstensywnym charakterze w większości gospodarstw, niewysokim koszcie pracy w rolnictwie, wymuszonym dużym bezrobociem i brakiem możliwości uzyskania innych źródeł dochodu, a także w rozdrobnieniu i opóźnieniu technologicznym w stosunku do krajów „starej” Unii (Malak-Rawlikowska i in. 2008). Według

² Polskie ceny są wyższe niż w niektórych „nowych” krajach członkowskich Wspólnoty (na Litwie, Łotwie, w Słowacji i w Estonii) oraz krajach pozaeuropejskich (krajach Oceanii i Ameryki Południowej).

Seremak-Bulge (2003) te same czynniki są jednocześnie podstawowymi przyczynami niskiej dochodowości produkcji mleka, braku środków na jej unowocześnienie i stanowią jedną z najistotniejszych ułomności polskiego mleczarstwa. Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej, przy posiadanej przewadze cenowej, pozwoliło na ustalenie się korzystnego salda handlu zagranicznego produktami mlecznymi, które w krótkim czasie wzrosło ponaddwukrotnie, by w późniejszym okresie wykazywać tendencję wzrostową o względnie dużej dynamice, która jednak maleje ze względu na słabą siłę rynkową i niedostateczną znajomość rynku UE. Problemem mleczarstwa unijnego jest także brak umiejętności poruszania się po rynkach zagranicznych (pozawspólnotowych).

Za mocną stroną krajowego mleczarstwa należy uznać niedostateczne nasycenie rynku wewnętrznego w sytuacji, gdy w krajach UE-15 czynnik ten zastępują wykształcone przez lata, za pomocą instrumentów wsparcia promocji i marketingu mleka, nawyki spożywania mleka i przetworów mlecznych. Wzrost zamożności społeczeństwa w Polsce po przystąpieniu do UE, będący rezultatem przyspieszenia rozwoju gospodarczego kraju, wpłynął na zwiększenie, znacznie niższego od notowanego w krajach „piętnastki”, spożycia nabiału i masła. Problemem wydaje się jednak brak znanych marek, jakie funkcjonują w krajach UE-15, co wpływa na słabą rozpoznawalność firm, osłabienie ekspansji rynkowej polskich firm, na nie najlepszy wizerunek krajowych artykułów mlecznych na tle produktów importowanych, a w konsekwencji na mniejszą od możliwej sprzedaż lub niższe ceny. Wynikać to może z nierozwiniętego marketingu i braku znajomości działań marketingowych, na co mają wpływ przestarzałe umiejętności w zakresie zarządzania, mały dostęp do know how i brak prac badawczo-rozwojowych (Urban 2006).

Atutem zarówno polskiego i całego unijnego mleczarstwa jest zróżnicowana oferta dobrych jakościowo produktów (Grajewska 2011), uzyskanych dzięki stosowaniu nowoczesnych technologii, obsługiwanych przez dobrze wyszkoloną kadrę, oraz dzięki wysokiej jakości skupowanego mleka, utrzymywanej dzięki stałej kontroli. Dodatkowym walorem polskiego mleczarstwa są duże możliwości rozwoju produkcji ekologicznej na znacznych obszarach kraju ze względu na mniejsze, niż w krajach UE-15, obciążenie środowiska dzięki naturalnej obsadzie zwierząt oraz mniejszemu zużyciu plonotwórczych środków produkcji, naruszających równowagę środowiska. Konsekwencją dużego rozdrobnienia produkcji jest znacznie mniejsza mleczność krów oraz większa, niż w krajach UE-15, sezonowość produkcji, co znacznie zwiększa obciążenie przetwórstwa kosztami z tytułu nierównomiernego wykorzystania zdolności produkcyjnych oraz kosztami skupu mleka, które z kolei wpływają na wysokie koszty przetwórstwa i jego mniejszą efektywność. Mimo rozwiniętych procesów koncentracji produkcji i przetwórstwa mleka w większości krajów UE-15 (poza Niemcami i Francją) dominują gospodarstwa średnie, co przy dużej różnorodności produkowanych wyrobów prowadzi do względnie wysokiej pracochłonności i niskiej wydajności pracy (Jan-sik 2008), co z kolei powoduje nadmierne obciążenie produktu końcowego marżą przetwórczą, obejmującą zarówno koszty przetwórstwa, jak i zysk przetwórcy. W Polsce procesy te się potęgują ze względu na większe rozdrobnienie zarówno produkcji, jak i przetwórstwa, jednak mimo to rentowność przetwórstwa mleka jest względnie niska.

Tabela 4. Analiza SWOT branży mleczarskiej w Polsce i w krajach starej Unii Europejskiej

UE-15	Polska
Mocne strony	
wysoka jakość zarówno surowca, jak i zróżnicowanych produktów mleczarskich	niskie koszty produkcji i ceny dobrej jakości surowca
sprawnie działające zorganizowane kanały dystrybucji	bogaty asortyment dobrych jakościowo różnorodnych produktów
wysoka mleczność i zaawansowany poziom technologii produkcji i przetwórstwa mleka	rosnące spożycie artykułów mlecznych i różniący się rynek mleka
dobrze rozwinięty zróżnicowany rynek	niskie koszty handlowe
niewielka sezonowość produkcji	konkurencyjne ceny produktów mlecznych
rozwięte skuteczne doradztwo specjalistyczne i finansowe	dobrze przygotowane kadry w zakresie technologii przerobu mleka
dobrze zorganizowane i sprawne lobby mleczarskie	niezły poziom wyposażenia technicznego i powszechność systemów jakości
powszechnie znane marki	
wyrobione przez lata nawyki u konsumentów	
Słabości	
wysokie koszty produkcji	niska rentowność produkcji i przetwórstwa
dość niska rentowność	rozdrobienie i niski poziom technologii produkcji i przetwórstwa mleka
malejące wydatki na żywność	niska mleczność krów, wysoka sezonowość produkcji
wysoka konkurencja szczególnie ze strony konkurencyjnych cenowo państw UE-10	niedostatecznie rozwinięte i mało efektywne doradztwo specjalistyczne i finansowe
stabilizacja spożycia nabiału i masła	niedostateczna stabilność parametrów produktów
wysokie koszty handlowe	niezorganizowane i mało aktywne środowisko mleczarskie, o niedostatecznych kwalifikacjach
brak umiejętności poruszania się po rynkach zagranicznych (pozawspólnotowych)	brak powiązań poszczególnych ogniw łańcucha marketingowego, słabo rozwinięta dystrybucja
	słabo rozwinięty marketing i znajomość działań marketingowych i w związku z tym brak silnych marek
	niedostateczny poziom wsparcia i niska skuteczność systemów stabilizacji cen
	przestarzałe umiejętności w zakresie zarządzania, niewielki dostęp do <i>know how</i> i brak prac badawczo-rozwojowych
Szanse	
powiększenie rynku zbytu o nowe kraje członkowskie oraz rosnący import do Rosji	powiększenie rynku zbytu poprzez włączenie do jednolitego rynku europejskiego i zwiększenie zróżnicowania rynku
utrzymanie wysokiego poziomu wsparcia	zwiększenie zapotrzebowania na produkty ekologiczne i niskoprzetworzone
wzrost spożycia dzięki wychowaniu młodych konsumentów poprzez programy promujące spożycie mleka w placówkach oświatowych	regulacje unijne i stabilizacja ekonomicznych warunków produkcji i przetwórstwa przynajmniej do 2015 r.
łatwiejszy dostęp do rynku światowego	dostęp do środków finansowych w ramach funduszy UE
	spadek samozaopatrzenia
	stopniowy wzrost kwot i liberalizacja rynku mleka

cd. tab. 4

UE-15	Polska
Zagrożenia	
konkurencja szczególnie dla krajów UE-15 ze strony „nowych” atrakcyjnych cenowo członków UE	zacieranie się przewag kosztowych (pracy, surowca, energii, paliw) w porównaniu z krajami Europy Zachodniej (efekt kursu złotego i presja na niskie ceny produktów spożywczych w wyniku dużej siły przetargowej nabywców)
liberalizacja handlu międzynarodowego	niski poziom kwoty mlecznej w stosunku do możliwości
reforma wspólnej polityki rolnej na rynku mleka i brak dopłat bezpośrednich od produkcji mleka	konkurencja bezpośrednia ze strony producentów UE, silna rywalizacja wewnątrz sektora
globalny spadek popytu na żywność	zbyt wolno rosnąca siła nabywca polskiego społeczeństwa
redukcja wsparcia w ramach wspólnej polityki rolnej	za zbyt wolny wzrost wydajności ekonomiczno-finansowej przetwórstwa mleka
konkurencja ze strony państw liderów kosztowych	zbyt wolna koncentracja i specjalizacja producentów mleka i zakładów przetwórczych, słabe wsparcie ze środków publicznych rozwoju technologicznego
	pewien stopień zagrożenia ze strony substytutów (wysoki w przypadku masła)

Źródło: opracowano na podstawie Seremak-Bulge (2006) i Stan polskiej gospodarki... (2006).

Z opóźnieniem i zbyt wolno przebiegające procesy koncentracji przetwórstwa mleka w Polsce, w stosunku do coraz szybciej postępującej koncentracji w mleczarstwie krajów wysoko rozwiniętych, sprawiają, że siła rynkowa przeciętnej polskiej mleczarni jest nieporównywalnie mała w konfrontacji z mleczarniami krajów UE-15. Niewielka skala produkcji i niski potencjał kapitałowy ograniczają możliwości odgrywania aktywnej roli w ustalaniu warunków sprzedaży w przypadku większości mleczarni, zwłaszcza w kontaktach z dużymi sieciami handlowymi. Słabe finansowo mleczarnie nie mają zatem szans utrzymania się na rynku unijnym, jeśli weźmie się pod uwagę konieczność wdrożenia kosztownych mechanizmów kontroli przy dostosowywaniu się do wymaganych w UE standardów sanitarno-weterynaryjnych.

Atutami polskiego mleczarstwa są nie tylko wciąż relatywnie niskie koszty produkcji i ceny surowca, ale i niewysokie koszty handlowe, co pozwala na ustalanie korzystnych cen produktów mlecznych. Atutem stają się również coraz wyższe kwalifikacje w zakresie technologii produkcji mleka. Za mocne strony sektora mleczarskiego UE-15 należy natomiast uznać przede wszystkim dobrze rozwinięty i zróżnicowany rynek oraz wysoką mleczność krów oraz zaawansowany poziom technologii produkcji i przetwórstwa, co w sumie pozwala na uzyskanie niewielkiej sezonowości produkcji. W krajach UE-15 obserwuje się również największe w UE spożycie mleka i produktów mlecznych, osiągnięte w dużym stopniu dzięki kształtowanym przez lata nawykom, promowaniu zdrowego trybu życia i sprawnemu działaniu dobrze zorganizowanego lobby mleczarskiego. Szacuje się, że w krajach „starej 15” średnio na jednego mieszkańca przypada ponad 400 kg mleka, przy czym jest to wartość zbliżona do wielkości spożycia, jakie jest w tych krajach odnotowywane. W krajach „nowej 10” wielkość ta jest zdecydowanie mniejsza (na poziomie ok. 280 kg), natomiast w Polsce na jednego mieszkańca przypada zaledwie 235 kg mleka i jest to i tak większa wartość od wartości spożycia krajowego mleka i jego przetworów przypadającej na jednego

obywatela (Kasztelan 2007). Tak wysokie spożycie w krajach UE-15, dzięki pomocy rozwiniętego i skutecznego doradztwa specjalistycznego i finansowego oraz wysokiemu poziomowi wsparcia, pozwoliło na pojawienie się powszechnie znanych i popularnych wśród krajowych i zagranicznych konsumentów marek o najwyższej jakości produktach.

Główną słabość zarówno polskiego, jak i całego unijnego sektora mleczarskiego stanowi wciąż, pomimo rozwiniętych tendencji do koncentracji i konsolidacji, rozdrobnienie produkcji. W Polsce jest ono znacznie większe – dominują gospodarstwa małe, a jak wyżej zauważono, w produkcji mleka występują efekty skali, które są trudne do zaobserwowania również w większości gospodarstw z krajów UE-15 (poza Francją i Niemcami), przy dominacji średnich gospodarstw. Jednym z najpoważniejszych problemów unijnego mleczarstwa są wysokie koszty produkcji i koszty handlowe, które mają istotny wpływ na niską konkurencyjność sektora. Na dodatek obecnie notuje się stabilizację spożycia nabiału i masła oraz malejący udział wydatków na żywność w dochodach ludności, a prognozy zakładają globalny spadek popytu na żywność, co jest traktowane jako największe zagrożenie dla bardzo nasyconego sektora mleczarskiego UE-15. Największym problemem polskiego mleczarstwa jest natomiast brak wystarczającego kapitału, z czego wynika słabo rozwinięty marketing i niewielka znajomość działań marketingowych oraz brak ośrodków badawczo-rozwojowych, które mogłyby się przyczynić do zrównoważonego rozwoju sektora. Brakiem kapitału można również tłumaczyć niewielką siłę rynkową polskich producentów i przetwórców oraz słabą znajomość rynku UE (brak funduszy na gruntowne *market research*). Może to wynikać również z nieefektywnego doradztwa specjalistycznego i finansowego oraz nieorganizowanego i mało aktywnego środowiska mleczarskiego. Słabością polskiego mleczarstwa jest również niska mleczność krów i duża sezonowość produkcji, co – przy braku rozwiniętych powiązań poszczególnych ogniw łańcucha marketingowego i niedostatecznych umiejętnościach zarządzania (zwłaszcza finansowego) – znacznie obniża i tak niewysoką rentowność sektora.

Producenci i przetwórcy w rozwiniętych krajach UE-15 swoje szanse upatrują w utrzymaniu wysokiego poziomu wsparcia, a za największe zagrożenie uważają liberalizację handlu międzynarodowego oraz konsekwencje reformy wspólnej polityki rolnej na rynku mleka, a więc oderwanie płatności bezpośrednich od produkcji oraz perspektywę zniesienia kwot mlecznych. Inaczej jest w Polsce, gdzie liberalizacja rynku mleka, poza zwiększonym zapotrzebowaniem na produkty ekologiczne, traktowana jest jako potencjalna szansa na rozwój sektora.

PODSUMOWANIE

Zarówno polski, jak i cały unijny sektor mleczarski ma kluczowe znaczenie dla gospodarki żywnościowej. Biorąc pod uwagę optymistyczne perspektywy produkcji mleka dotyczące nie tylko Unii Europejskiej, ale również całkowitej produkcji globalnej, znaczenie utrzyma się co najmniej do 2020 r. Polski sektor mleczarski znacznie różni się od mleczarstwa krajów „piętnastki”, dlatego stawia na inną politykę w przyszłości – szansą dla Polski ma być produkcja ekologiczna i niezależne od niej zwiększenie rentowności mleczarstwa dzięki lepszej organizacji, mechanizacji oraz koncentracji produkcji. Rozwinięty sektor mle-

czarski krajów UE-15 przemiany te ma za sobą; wysokie koszty nie tylko surowca, ale i handlowe nie pozwalają na osiągnięcie konkurencyjności cenowej, dlatego kładzie się nacisk na utrzymanie interwencji unijnej w możliwie najszerszym zakresie. Występują diametralne różnice w podejściu poszczególnych krajów do kwestii likwidacji kwot mlecznych. Polska dostrzega w tym swoją szansę, natomiast bardziej rozwinięte kraje UE-15 widzą w tym duże zagrożenie dla swojego mleczarstwa. Może być to spowodowane odmiennym stopniem rozwoju sektora w tych krajach oraz różnym stopniem nasycenia krajowego rynku – w krajach UE-15 obserwuje się stabilizację spożycia mleka i przetworów mlecznych, a w przyszłości nawet jego spadek, podczas gdy w Polsce, ze względu na poprawę sytuacji materialnej ludności oraz stopniową zmianę trybu życia, oczekuje się wzrostu spożycia.

PIŚMIENNICTWO

- Council of the European Union, Brussels**, 7 July 2010; 11935/10 AGRI 260 AGRIORG 21; Summary of recommendations of the high level expert group on milk HLG Recommendation on contractual relations.
- Czakowska H., Sass R.** 2009. Wpływ wielkości stada i mleczności krów na koszty produkcji mleka w gospodarstwach utrzymujących bydło mleczne. *Rocz. Ekonom. K-PSW Bydg.* 2, 185–186.
- Dokument UE ST 11758/10. Raport Grupy Ekspertów Wysokiego Szczebla ds. Mleka**, <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/10/st11/st11758.en10.pdf>, dostęp dnia 26.04.2011 r.
- Food and Agricultural Policy Research Institute (FAPRI) (World Livestock: FAPRI-ISU 2011 Agricultural Outlook/121)**, http://www.fapri.iastate.edu/outlook/2011/tables/6_livestock.pdf, dostęp dn. 15.07.2013 r.
- Grajewska K.A.** 2011. Kierunki rozwoju gospodarstw mlecznych w Polsce do 2014 roku w świetle analizy SWOT, równań trendu I metody PEST. *Rocz. Ekonom. K-PSW Bydg.* 4, 195–197.
- Jansik C.** 2008. Comparison of the finnish and Baltic dairy supply chains. Białowieża, MTT Agrifood 2.
- Kasztelan P.** 2007. Limitowanie produkcji mleka w Polsce – ocena po dwóch latach działania systemu. *Prz. Hod.* 5, 6–9.
- Komisja Wspólnot Europejskich, Bruksela, dnia 12.12.2007, KOM(2007) 800**, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0800:FIN:PL:HTML>, dostęp dn. 15.07.2013 r.
- Lehtonen H.** 2008. Impact of phasing out milk quotas on structure and production of Finnish dairy sector. Helsinki, MTT Agrifood Research Finland, Economic Research, 14.
- Malak-Rawlikowska A., Fałkowski J., Milczarek-Andrzejewska D.** 2008. Koncentracja mleka w Polsce a kanały zbytu. *Zagad. Ekonom. Rol.* 3 (316), 44–46.
- Mierzwia D.** 2009. Polskie mleczarstwo w warunkach globalizacji. *Rocz. Nauk. SERiA* 11 (3), 251.
- Polskie mleczarstwo. Raport o stanie branży i perspektywy jej rozwoju w poszerzonej Unii Europejskiej.** 2003. Red. J. Seremak-Bulge. Warszawa, Związek Prywatnych Przetwórców Mleka, 11–13.
- Prospects for agricultural markets and Income in the EU 2012–2022**, http://ec.europa.eu/agriculture/markets-and-prices/medium-term-outlook/2012/tables_en.pdf, access 15.07.2013.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1234/2007 z dnia 22 października 2007 r. ustanawiające wspólną organizację rynków rolnych oraz przepisy szczegółowe dotyczące niektórych produktów rolnych („rozporządzenie o jednolitej wspólnej organizacji rynku”).** *Dz.Urz. UE* z 16.11.2007 r., poz. 299.
- Rynek mleka. Stan i perspektywy 2008.** 2009. Warszawa, IERiGŻ 35, 5–7.
- Sałacki K.** 2010. Raport mleczarski. Warszawa, AgroTrendy, 94–97.

- Seremak-Bulge J.** 2007. Prognoza dla mleczarstwa. *Agro-Serwis* 134, 52–53.
- Seremak-Bulge J.** 2008. Wpływ kwotowania na funkcjonowanie rynku mleka, w: *Rozwój sektora rolno-spożywczego w Polsce na tle tendencji światowych*. Red. A. Kowalski, M. Wigier. Warszawa, IERiGŻ, 37–38.
- Siekierski C.** 2008. Przegląd Wspólnej Polityki Rolnej. *Health check of the CAP*, czyli przegląd zdrowia WPR. Bruksela, Parlament Europejski.
- Sprawozdanie DG ds. Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich pt. „Perspektywy rynków rolnych i dochodów rolniczych w Unii Europejskiej na lata 2007–2014” z lipca 2007 r.**, http://ec.europa.eu/agriculture/publi/caprep/prospects2007a/index_en.htm, 15.07.2013 r.
- Sprawozdanie Komisji dla Rady. Perspektywy rynkowe sektora mleczarskiego. Bruksela 12.12.2007 r., Komisja Wspólnot Europejskich**, http://mleczarstwopolskie.kzsm.pl/index.php?mact=News,cntnt01,detail,0&cntnt01articleid=952&cntnt01lang=pl_PL&cntnt01returnid=15, dostęp dn. 15.07.2013 r.
- ST 11935/10. Rekomendacje Grupy Ekspertów Wysokiego Szczebla ds. Mleka**, <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/10/st11/st11935.en10.pdf>, dostęp dnia 26.04.2011 r.
- Stan polskiej gospodarki żywnościowej po przystąpieniu do Unii Europejskiej.** 2006. Red. R. Urban. Warszawa, IERiGŻ, 233.
- Sznajder M.** 1999. *Ekonomia mleczarstwa*. Poznań, Wydaw. AR im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, 258–262.
- Świeżawska M.** 2008. Sektor mleczarski w UE – debata nad przyszłością. *Biul. Infor. ARR* 8 (230), 50–53.
- Wystąpienie Komisarza ds. Rolnictwa UE Daciana Cioloşa**, w: *Materiały z konferencji „What future for milk?”*, dostęp dn. 15.07.2013 r.